

*

A fiam, aki most a gimnáziumba jár, mire a rajongó korszakba jut, tizenhét vagy húsz éves lesz, egy nevet fog megtanulni, amelyre minket még nem tanítottak. A Cholnoky Viktor neve lesz az. Támadnak majd romantikus írók, akik furcsa és emberi fantáziának alig elképzelhető hősokeket keresnek. Azok majd regényt írnak Cholnokyról. A chikagói vasgyárban dolgozó magyar munkás vasárnap délután a hazai lapokat olvasva, csodálkozva üt tenyerével az újságra: „Ejnye, nem is tudtam, hogy ilyen író van Magyarországon!” Úgy lehet, hogy még mindig divatban lesz akkor Magyarországon a Rákos porából feltámasztani akarni elment hősokeket, akiket e rajongás után vágyakozó nemzetnek irigység és fősvénység nélkül oda lehet állítani. Mostanság, ezerkilencszáztizenegyben, valójában csak arról lehetne beszélni, hogy érdemes volt-e ezt az egész dolgot megírni. A kávéházban egy úr csodálkozva mondja: „Cholnoky? Mintha már hallottam volna ezt a nevet? Sebességmérő volt a repülőgépversenyen”.

Kárpáti Aurél

Cholnoky Viktor 1868–1912¹

Keményen boltozott homlokát egy tudós megirigyelhette volna. Finom, ideges profilján a satirikus bölcs maró gúnyja vont barázdát ajkai köré és kék szemének révedező tükrében egy örök, nagy gyermek álmódott. A közelgő este ezüstös holdfénye már ott csillogott a hajában, a halántéka körül és mert egyre gyakrabban lett szüksége Tartini végzetes filozófiájára, - ezt a filozófiát legszebb írásaival halálíg igazolta, - reszkető, vékony ujjai már csak a ceruzát bírták el. Utolsó novellájának kéziratát itt őrzöm az íróasztalomon. Egész kötetre való papírhalmaz, teleszántva a puha grafit kusza nyomaival. Görbe, öreg betűk, ideges, elrántott, türelmetlen jegyei mindig lázas alkotó kedvének. Zsenialitása és tragikum egyformán kiolvasható belőlük.

Langyos tavaszi estén a Ferencváros tarka, földszintes házsorai között kószálva várom, mikor tűnik föl százzrétű fekete köpenyének himbálódzó feltja, aminek redőiben misztikus mesék rejtőztek. Télen-nyáron ott lebegett ez a sötét köpenyeg szikár vállain. Zseb nem volt rajta, pénzt nem gyűjthetett bele és mégis arannyal volt bélelve: a fantázia aranyával. Néha leakasztotta magáról és odakölcönözte Amanchich Trivulsióknak, az üvegszemű kvarnero-kreolnak, máskor Malpertuix Guido úr vállán ékeskedett, vagy Beid Alnisszor harcos termetén simogatta végig Tammúz, az ébredő napisten, álmoktól terhes tekintetével. Ferencvárosi „dárdás polgárok” apró, görbe házai között, a *Senkik szigetén* vagy a *Veszett ember* söntésének grogg-párás félhomályán hiába keresem a kincses köpenyegét. Gazdája válláról lesegítette valaki, a Nagy Talán, - ahogy Rabelais szerette hívni, - Mors Imperator, aki minden novellát a legkerekebben fejez be már az első Amenhotep óta, aki a farkasfogú Szebek istenre mondott átkot. Mennonidesz Gergelyig sem tudta

¹ In: Cholnoky Viktor: Kaleidoszkop. Bevezetés, *Élet*, Bp., 1913

elfeledtetni. Az álmokat rejtegető, arannyal átszőtt köpenyeget a télen, hidegebb éjszakákon talán egy kis fiú terítette paplana fölé, hogy meleget adjon, amint meleget adott mindannyiunknak, akik ismertük és szerettük Cholnoky Viktort és hallgattuk mosolygósan bánatos történeteit.

Tavaly nyáron, - most júniusban mult egy esztendeje - szúrták sírja mellé a kerepesi temető száraz, sárga homokjába azt az egyszerű fakelesztet, amely külső, eseménytelen életének puritánságát és az igazi értékeknek nálunk még mindig kijáró részvétlenségét egyaránt példázza.

A modern magyar irodalomnak legoriginálisabb és legsokoldalúbb poétája szállt vele sírba.

Mert elsősorban poéta volt ez a különcséig eredeti zseni. Lírikus, akinek férfias szomorúságtól zengő mély hegedűje ott sír még görcsös kacajra fakasztó szatírája mélyén is, leggroteszkebb ötleteinek elképesztő nevetése alatt is. Őszintebben és szomorúbban nem vallott magáról Lermontov sem a *Korunk hősében*, mint ahogy Cholnoky Viktor tette. Életének, gondolkodásmódjának, örömeinek, tragikumának, szeretetének és gyűlöletének, egész rejtélyes és csudás egyéniségének hieroglifáival szötte át írásait. A *gnóti szeauton* kínzó erejével kereste, boncolta magát. A külső világ mindig azon a ponton érdekelte, ahol vonatkozásba jutott énjével. Az író egyetlen föladatának vallotta ennek a viszonylatnak kitapintását. Maga mondja egy helyen: „írónak, művésznek gondolod azt, aki nem a saját lelke borongásából, sötét mélységeiből hoz fel új alakokat, hanem a világ sablonjait írja valamelyes stíluskészséggel? Ördög kell mibelénk! Hát van igazi író és van igazi művész, aki nem a saját lelke kísérteteit rögzíti meg?”

Ezért halljuk minden sorában még a hangja színét is, ezért válik az első novellája után személyes ismerősünkké. Amanchich Trivulsióban, akit minden hősenél jobban szeretett, épp úgy ráismerünk, mint a régi keresztes lovag unokájában, akinek fátyolos a szeme egy régen megsebzett alerion-madár három csepp véréből.

Lírizmusának ezt a mámoros, kényszerű megnyilatkozását azonban egy hatalmas ellenfél szorítja, fojtja vissza s teszi még lázasabbá, feszültebbé. Ez az erudíciója, az a káprázatos, sokrétű tudáshalmaz, amit késő éjszakákon exotikus, keleti írások és a modern tudomány minden ágának könyvei fölé hajolva ősi kultúréhséggel szívott magába. Iroda-

lom, művészet, zene, történelem, geológia és csillagászat, nyelvészet, filozófia, kémia és fizika, a technika csodái, - különösen a repülőgép problémája - az orvostudomány és etnográfia, mind sorra vonultak föl a vastag nagyítóüveg előtt, amit beteg szemei elé tartott. Enciklopédiák voltak a kedvenc olvasmányai és az emberiség legragyogóbb enciklopédiájának poétája: Shakespeare, a lándzсарázó. Erudíció és intuíció, ez a két paradox erő szinte harmonikusan egyesült benne és ez az egyesülés írói karakterének legsajátosabb vonása. Csodásan tiszta öntudatosságával ő maga is beszélt olykor erről, egy-egy csendes kávéházi sarokban:

„Az írónak hinnie kell abban, amit tud. A halott materián a líra eleven vérhullámainak kell keresztül törni, hogy abból művészi produktum legyen. Az én igazságom az én lírámmal és ha nem tudok fölemelkedni ehhez a lírához, nem juthatok el a magam igazságához. Pedig ez a lényege és titka minden műalkotásnak. Az erudíció itt ballaszt, de fel kellett hoznom magammal, mert ebben az éteri bizonytalanságban mégis egy stabilis pont felé törekszik: lefelé. S hogy ez a pont alattam van: ez minden művésznél a tragikuma. Ezért nem olyan egy sor írás, egy kis ecsetvonás sem, amilyenek az alkotója álmodta. Arról, ami tökéletes, csak álmunk vannak. A mesterember tudja csak úgy megcsinálni a dolgát, ahogy akarta. Művésznél, igazi művésznél nincsenek végleg eldöntött csatái, egészen betelt vágyai. Neki mindig verekedni kell, mert kettős a lelke. Fantáziájában minduntalan belevigyorog a tudás, a józanság, a „holtbizonyosság” diabolikus, gonosz törpéje, amely ott leselkedik az ódához faragott toll hegyén, az eksztázis kiáltásaira nyíló száj szegletén s még a boros pohár széléről sem sikerül mindig elkergetni. Ennek a retentő, örök kettősségnek a küzdelme a legcsodálatosabb rejtély minden rejtélyek között.”

A Laád Bulcsu emberkéje, aki ott lakik a koponyacsont mögött, sokat árulkodott erre a rejtélyre. És ennek nyomán értjük meg a maga igazi értelmében, hogy miért kell Cholnoky majd minden írásában a valóságnak egy hirtelen pillanatban átbillenni a lehetetlenség országába és miért váltódik át igaz, meleg emberi értékekre az a könny, amit nevetéssel kergetett a szemünk sarkába. A lírikus egy percre szétcsapja a szárnyát, ujjongva löki el magától a földet, azután egyszerre eszébe jut a fizika, a nehézkedés törvénye és zuhanás közben ördögi nyugalommal

számítja kronométerjén a lefelé hulló test sebességének arányszámait. Az erudíció mintha legyőzte volna a poétát: a mese egy váratlan fordulattal abbamaradt...

Minden, ami ismeretlen, izgatta a fantáziáját, mert érezte, hogy csak az igazán a miénk, amit még nem ismerünk, ami ezután jön: az ismeretlen. Amit tudunk, az lezárt, élesen körülhatárolt terület, amin semmit sem változtathatunk. Nem adhatunk hozzá magunkból. Csak amit megsejtettünk, amihez az intuíció vezetett el, amit még eljövendő napok köde rejteget: az él igazán bennünk. Ezt gyúrhatja a fantáziánk, ebbe kapcsolódhatunk csak bele minden idegszálunkkal, agyunk minden rezdülésével. Aminek miért-jét kérdezni még nem jutott eszünkbe, ahhoz van leginkább közünk. Hinni kell ezt s a hit a művészetben fölötte áll a tudásnak. S éppen ezért értékeljük Cholnoky Viktorban elsősorban a poétát s csak azután a polihisztort, jóllehet írásaiban egyforma tökéletességgel és erővel jelentkezik mind a kettő. Tudományos cikkei akárhányszor a belletrisztika felé kíváncsognak, viszont némelyik novellája csak ürügy gazdag tudományos megfigyeléseinek elmondására. Azért nem is lehet írásait elskatulyázni. Mikor az ember már-már kimondja: novella, - akkor fordul egyet a hang, a történet, az író és egyszerre úgy látjuk, hogy aki még az előbb az alerion tarka tolláról beszélt balzaci hűséggel és darwini pontossággal, most meghegyezi ezt a tollat és a szívébe mártja, mert erről a furcsa szerszámról a tinta leperreg. Csak vérrel fog. És amíg egy negyedórával előbb egy materialista nehéz, nyomasztó szavai nehezdedtek a lelkünkre, most egy réveteg, csodákba néző, fátyolos szemű poétával állunk szemben, akinek nemcsak azért olyan káprázatosak az álmai, mert rosszul lát és közel hajtja a fejét a papirosához. Érezzük, hogy itt túl a miópián, a milió-elméleten, a természettudományon és mindenféle komolyan - és éppen most - olyan haszontalanul megállapított valóságon, egy transcendentális világ titkaiból hozott fotográfiákat tart elébünk valaki, egy vakmerő és a lehetetlent kísértő utazó.

Nevetések és könnyek között nincsenek többé ellentétek, csak kapcsolódások. Heine néha úgy beszél, mint assisi szent Ferenc és Don Quijoténak édes testvére lesz Falstaff. És most már ez a természetes, a magától értetődő, nem a szembeállítás, mert minden sugarat egyformán hét színre bont a prizma és végeredményében egyformán érthető vagy ért-

hetetlen minden, Laád doktor emberkéjének filozofálása csakúgy, mint Sancho Panza elborulása az üres kocsonyástól fölött.

Csak természetes, hogy ezeknek a mondanivalóknak életreklítésére nem voltak alkalmasak számára a poétika megállapított formulái. Új formát keresett magának, amit nem főd teljesen a novella, az elbeszélés vagy tárca fogalma. Egészen újfajta írások ezek, talán a legoriginálisabbak az egész magyar literatúrában. Senkihez sem hasonlítanak. Néhol, egy pillanatra E. T. A. Hoffmant vagy Mark Twaint juttatják eszünkbe, de csak azért, hogy azután annál jobban lássuk az elhatároló vonalat, ami félreismerhetetlenül választja külön mindenki másától. Tíz soráról, egy mondatáról biztosan föl lehet ismerni, különösen cikkeiben, krónikáiban. Szatírájának egész ragyogó pompája kibontakozik előttünk ezekben a hétről-hétre írott tárcákban. Négy éve lehet, hogy megírta a *Balaton nyarát* egy ilyen krónikában, a legszebbet és legnagyobbzusabbat minden írás között, amit valaha a Balatonról írtak. Egy érdekes természeti tüneményt mond el benne, - az eső hogyan kerül meg a Balatont - színes, gazdag nyelven, telve meglepő új hasonlatokkal, trópusokkal s egy hatalmas lírai költemény decrescendójában simítva el a szavak viharos hullámszámát. Ezek a tárcalevelek, amiket itt könyvbe gyűjtve vesz kezébe az olvasó, Cholnoky Viktort, a polihisztort és a poétát egyformán reprezentálják; tudása, bölcs humora, lírikus természete és tökéletes írásművészete egyaránt megnyilatkozik bennük. A hangszernek, amelyen játszott, - a magyar nyelvnek - virtuóza volt. Minden hajlékonyságát, szövevényét, rugalmas erejét érezte, ismerte és szerette. Keresetlenül, készen áll tolla hegyén mindig az egyetlen szükséges, kifejező szó és sokszor bonyodalmas, szinte furfangos mondataiban lokális értéke az újság közvetlenségével hat. Elkoptatott, megszürcült szavak új valórt mutatnak az új beállításban. Írásművészete a legértékesebbek közül való, a formát mindig egyszerre alakítja a tartalommal, acélos, zengő, túladunai nyelvén.

De nemcsak nyelvének őseréjén érződik magyarsága. Gondolkodásmódjának eredetisége, érzései, fantáziája, amely olykor a fantasztikumba csap át, egész világnézete tipikusan magyar. Egy elfinomodott, szenzitív, csodákat áhító és a nyugati kultúra minden megnyilvánulását szervesen magába fogadó turáni intellektus, nemcsak elvileg ellen-

sége, de létezésével is egyenes ellentéte minden árjának. Keletnek bűvös pompája nosztalgikus erővel hatott rá s a Dunántúl nyári estéjében megkezdett mese csillogó fonalai nem egyszer átvezetnek Ázsiába vagy Haábeah romjai közé. Minden keserősége mellett is optimista, akinek vérében van a romantika szeretete és a dzscentri, ez a századokon át fáradt és elfáradt fajta, egy végső fellobbanással minden nagyszerű értéket kiadta benne, úgy, mint Jókaiban, vagy Justh Zsigmondban. Egész ember volt és így kétszeresen tragikus, hogy nem élhette végig egészen a maga életét. Negyvennégy éves korában, két évvel az első könyvének megjelenése után halt meg, agyongyötört, napi robotban elégett idegekkel. A teste korán megroskadt, de szelleme friss és egészséges maradt mindvégig. Hőseiben is a betegeket szerette leginkább. Könyveiben csak egy egészséges emberről van szó, akinek a völgyben felejtett filozófiáját megeshi egy medve és - megdöglik tőle. Az Ofélia-szanatórium megálmodója a ragadós egészségtől akarja megóvni a jövő század embereit, akik fejcsóváló komolysággal fogják megállapítani az utolsó beteg diagnózisát: *Tabes dorsalis*. Menthetetlen. Már verseket ír... Mert a betegség az irodalom, a poézis, a művészet. Mintha önmagát akarta volna igazolni, mint Poe Edgar, az amerikai költő, aki vizespohárral itta a ginevert. És ki tudja?... Kemény Zsigmond is feketekávéval fűtötte az írásait, mint Balzac, Munkácsy is azzal a pohárral koccintott, amelyik Musset-t megölte. Ki tudja? Talán a matematikusoknál igazabb igazságra jutnak azok, akik lehunyt szemmel nyúlnak bele az élet zűrzavarába, akik nem okoskodnak, hanem álmodnak az agorán, ahonnan úgy is elég kíméletlenül szólítja el őket a durva kiáltás: *Daïmonion*, gyerünk fát aprítani...

Budapest, 1913. augusztus hó

Kosztolányi Dezső

Cholnoky Viktor

I.¹

Cholnoky Viktor magyar és kísértetlátó. Nagyon a szívemen fekszik, hogy róla írva így közel maradjon ez a két szó, és szelíden egy gyékényen béküljön egymással. Magyar kísértetlátó. Ez a kapcsolat mindennél jobban bevilágít a művészetébe, és talán pedzi is, hogy van, és mindenkoron volt a magyarságnak egy töredéke, amely napfényben túlvilági alakokat látott, és a széles, boldog, zsíros nyugalomba átkul hozta magával a tört idegek fájdalmas zenéjét. Máshol mindez rendjén van. A német csecsszópo anyja tejével szívja magába a rémlátást, s ha megnő, könyvet ír a démonológiáról, és katedrát kap. Vannak született terhelt nációk. Ezeknél polgári ruhát viselnek a kísértetek. A láz állami szubvencióval jár. A finomság a földön terem. De a mi fajtánk kerek arcú, sűrűvérű és boldogan emésztő. Még a földünk is csak néha lát kísértetet, akkor sem éjfélkor, hanem - minden rémmese paródiájaképpen - a józanság verőfényes órájában, délben, mikor a puszta robbanásig átfűlt homokja pásztorkölteményeket álmodik, és a hőség gulyákról, kutakról, zöld mezőkről delirizál. Nálunk a jó fiúk nem látnak manókat. Csak a rossz fiúk. Ezek a fenegyerekek azonban igazabbak, finomabbak, bátrabbak az idegen boszorkánysoknál, zseniálisak, mint a polgári famíliákból kifajzott művészek, akik generációk békésen elraktározott eleven erejét és érzéfszülőslegét hadakozva, lángolva, keserves könnyel váltják értékké. Ilyen Cholnoky Viktor is, a magyar kísértetlátó.

Nem tudom, mennyire szabad és illik most, hogy első és pompás könyve komoly kritikai megállapításokat parancsolna reám, megrajzolni finom fejét, álomlátó, nefelejcskék szemét, egész testi mivoltában őt magát, aki mindig úgy hat reám, mint a múltból vagy a jövőből, nagyon messziről idetoppant meseherceg. Sokszor azt hiszem, hogy egy

¹ *A Hét*, 1909. december 25.